

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО СКОПЈЕ
ПРАВОСЛАВЕН БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, СКОПЈЕ

ОБРАЗОВАНИЕ И СЕЌАВАЊЕ

Зборник на трудови од Четвртиот и Петтиот

Светиклиментов научен собир

(2020 и 2021)

ОБРАЗОВАНИЕ И СЕЌАВАЊЕ
Зборник на трудови од Четвртиот и Петтиот
Светиклиментов научен собир
(2020 и 2021)

Скопје 2023

Александар КРСТАНОСКИ

СПОМЕНОТ ЗА ПОЧИНАТИТЕ ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИТЕ РАКОПИСНИ ТРЕБНИЦИ

Апстракт

Во рамките на христијанското сфаќање на есхатологијата, а втемелено во Светото писмо и Светото предание, молитвите за упокоените членови на Црквата секогаш биле дел од јавното богослужение. Како резултат на ова, како што и останатите чинови добивале прецизна форма и структура, така и чиновите поврзани со споменот на починатите се развивале и наоѓале место во богослужбените книги. Како резултат на тоа, овие чинови се нашле во првиот словенски превод од кирилометодиевскиот период, а се застапени и во сите ракописни молитвослови како материјални споменици на словенската книжевна и јазична историја. Врз основа на структурата и содржината на различни евхологии и требници, со појавата на типографијата се јавила и потреба од нивно прецизирање и воедначување. Како такви се користат денес.

Споменот и молитвите за починатите

Светото писмо и Светото предание зборуваат за посебен и општ суд над човекот. Посебниот суд се случува над сечија душа по нејзиното упокојување и со тоа се поврзуваат молитвите за починатите, а општиот суд е со Второто Христово доаѓање. Уште во ранохристијанскиот период Црквата на своите упокоени членови гледала како на „живи пред Бога“ и заедничарела со нив во своите молитви.

Во Светото писмо не е докрај откриено како ќе се одвива поединечниот суд по човековата смрт, но за тоа донекаде може да се донесат

заклучоци врз основа на некои изрази кои се наоѓаат во Божјиот збор. Пример, во приказната за богатиот и сиромашниот Лазар се вели дека кога умрел Лазар „анџелиѿе ѿ огнесоа во крилоѿо Авраамово“ (Лука 22, 16); во приказната за неразумниот богаташ, на богатиот му е речено: „Безумниче, ноќеска ќе ја ѿбарам душата ѿвоја; ѿоа, што си ѿ ѿри-ѿоѿвил, кому ќе остојане?“ (Лука 12, 20); исто така, при крајот на светот Господ ќе ги испрати Своите ангели кои ќе ги „одделаѿ лошиѿе од ѿраведниѿе“ (Мат. 13, 49).¹ Како што може да се забележи, во цитатите се наговестуваат и посебниот и општиот суд.

Врз основа на овие насоки кои ги дава Светото писмо светите отци на Црквата патот на душата која се разделува од телото го претставувале како пат низ духовните пространства, каде што мрачните и зли сили сакаат да ги растргнат оние кои се духовно слаби и каде поради тоа се неопходни помошта и заштитата од небесните ангели и молитвената поддршка од страна на телесно живите членови на Црквата. Од древните отци за ова зборуваат: Свети Ефрем Сириски, Свети Атанасиј Велики, Свети Макариј Велики, Свети Василиј Велики, Свети Јован Златоуст и други. Најдетално за оваа проблематика зборува Свети Кирил Александриски во *Бесеги на исход на душа*.² Се разбира, овие живописни претстави треба да се сфатат во духовна смисла, која, пак, бледо е скриена зад овие материјални и антропоморфни прикази.

Своето учење за состојбата на човековите души по смртаа православната Црква го дефинирала во Посланието на источните патријарси член 18. каде се вели: „Веруваме дека душите на починатите пребиваат во блаженство, или, пак, се измачуваат, според своите дела. По разделувањето од телото, тие во истиот час преминуваат или во радост, или во болка и мака; всушност, тие не чувствуваат ниту потполно блаженство, ниту потполни маки, зашто потполното блаженство, или потполните маки, секој ќе ги добие по општото воскресение, кога душата ќе се соедини со телото во кое живеела во добродетелен живот, или, пак, порочно... Врз основа на Божјите зборови отците на Црквата сметаат дека маките на грешниците пред Страшниот суд имаат карактер на маки кои претходат. Овие маки можат да бидат олеснети, или

¹ Михаилъ Помазанскій, *Православное догматическое богословіе въ сжато-мънизложеніи*, Jordanville, New York 1963, 220.

² Михаилъ Помазанскій, *op. cit.*, 221.

дури и прекинати по молитвите на Црквата“.³ И овие зборови треба да се сфатат наративно и сликовито.

Според ова, може да се заклучи дека христијанската есхатологија своја основа има во Светото писмо, но понатаму продолжила и преданиски да се развива, а со тоа и молитвите за починатите да добиваат свој систем и своја утврдена форма во христијанската книжевна традиција.

Најстарите преводи и преписи на Требникот

Требникот (ευχολόγιον, требникъ, молитвеникъ, rituale sacramentorum) е богослужбена книга во која се наоѓаат текстовите на свештенодејствијата и богослуженијата од приватен карактер. Тука се наоѓаат пред сè Светите Тајни, но и останати молитвословија кои се вршат за потребите на еден или повеќе христијани. Овие свештенодејствија популарно се нарекуваат „треби“, од што и самата книга го добила називот Требник. Ваква е содржината на требниците кои се употребуваат во практиката на словенските цркви. За разлика од нив, во грчките цркви текстовите од Требникот се поместуваат заедно со текстови од јавното богослужение, односно пред Требникот се става и Служебникот и двете книги заедно се нарекуваат Евхологион (од ευχαί – молитви). Најверојатно светите браќа при преводот на богослужбените книги го превеле Евхологионот.⁴

Преводот на првите молитвени текстови за покојните со право може да се поврзе со првата фаза на зародишот и развојот на словенската писменост и литература кој се лоцира меѓу 845 и 885/6 година. Во овој период во словенското кнежевство на Свети Методиј профункционирале првите обиди за афирмација на словенскиот духовен и културен фактор во новиот процес на цивилизациско прелевање, а извесни легендарни сведоштва упатуваат некои научници да претпоставуваат дека токму таму профункционирала таканаречената Брегалничка мисија на Свети Константин-Кирил и Свети Методиј. Понатаму, најверојатно во 862 – 863 година на македонскиот простор се одвивал поголемиот дел од подготовките за големата Моравска мисија (863 – 885), за која се кодифицирал општ црковнословенски/старословенски

³ Ibid.

⁴ Лазар Мирковиќ, *Православна Литурџика или наука за богослужението во Православната Црква*, (прв, опшир дел), Охрид 2004, 200-201.

книжевен јазик врз основа на македонските словенски говори од околината на Солун, се завршило устројството на глаголицата и започнал процесот на превод од византискогрчки на старословенски јазик на најнужните богослужбени книги.⁵ Со право може да се заклучи дека при преводот на овие „најнужни“ богослужбени книги во своевидна форма е преведен и Требникот, како молитвослов за различни потреби. На тој начин и чиновите со молитви за починатите нашле свое место во зачетокот на словенската писменост.

Најстар споменик на ваков зборник – молитвослов (молитвеник, требник) е *Синајскиоѝ евхолоѝј*. Што се однесува до неговиот опис, овој ракопис потекнува од 11 век. Содржи 106 + 3 пергаментни листови, 14,8 x 10,9 см. Пишуван е со полуобла, полуаглеста глаголица. Пронајден е во манастирот *Свѣѣа Каѣѣрина* на Синај во 1800 година. Украсен е со иницијали во вид на плетенки во разни бои: црвена, зелена, жолта, сина и црна. Голем дел од иницијалите се во зооморфен или антропоморфен стил. Содржи молитви, делови од служби и библиски вметнувања, како и две оригинални статии, поврзани со Свети Климент Охридски и книжевната дејност на Свети Кирил и Свети Методиј во Моравија. Главниот дел од рекописот е превод од грчки, но содржи и молитва преведена од старовисокогермански. Се чува во манастирот *Свѣѣа Каѣѣрина* на Синај; Санк Петербург, РНБ, Глаг. 3, Санк Петербург АН 24,4/15.⁶

Покрај *Синајскиоѝ евхолоѝј*, како најстари требници (молитвослови) во словенската ракописна книжевност познати се и: *Трескавечкиоѝ евхолоѝј*, *Премчанскиоѝ ѿребник* и *Зајковскиоѝ ѿребник*. Во периодот од 15 до 18 век се пишувани поголем број требници кои овозможуваат иследување во структурните, јазичните, лексичките и стилските особености во нив.⁷

Трескавечкиоѝ евхолоѝј датира од крајот на 13 век и пишуван е на 123 листа, од кои 111 на пергамент и 12 на хартија, 155 x 125 мм и 155 x 20 мм на лист 26. Дел од ракописот е палимпсест со поран текст од ви-

⁵ Илија Велев, *Историја на македонската книжевност, средновековна книжевност, том I*, Скопје 2014, 49.

⁶ Илија Велев, Лилјана Макаријоска, Емилија Црвенковска, *Македонски споменици со глаголко и со кирилско писмо*, Скопје 2008, 22.

⁷ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, „За жанровско-структурните особености на средновековните требници“, *Кирилометодијевска* 10, Скопје 2016, 14.

Видин. Се чува во Народната библиотека „Свети Кирил и Методиј“ во Софија, под број 960.¹⁰

Овие постари требници се значајни бидејќи претставуваат свој евиден мост помеѓу старите евхологии и требниците од подоцнежен период, кои, пак, заедно со нив ќе бидат основа за типографските изданија на Требникот. Особено внимание, кога се зборува за споменот за починатите во словенските требници, тука предизвикува Зајковски-оѝ требник со неговиот архаичен погребен чин.

Споменот за починатите во структурите на различни ракописи на Требникот

Во различни ракописи на Требникот и во различни нивни структури, постои разлика и во чиновите поврзани со поменот и молитвите за починатите. При анализата овде ќе бидат земени предвид требниците означени како: *МII5*, *М10*, *НБКМ621* и *НБКМ622*.

Требникот *МII5* потекнува од втората половина на 15 век и се чува во Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ – Скопје под горенаведената сигнатура. Ракописот содржи 107 листа, но почетокот и крајот му недостасуваат.¹¹ Во овој требник се наоѓаат следниве чинови кои се однесуваат на покојните:

- ЧИНЪ НА УСПШНѢМЪ МЛАДЕУЩЕМЪ 60р;
- ПОДОБАЕЪ ВЕДЕТИ АЩЕ КТО ПРЕСТАВИТ СЕ НА СВЕТО ВЪСКРЕСЕНІЕ ИЛИ ВЪКОТОРИ ДЪНЪ СВѢТЛАЮ НЕДЕЛЮ ДО ТОМИНЪ НЕДЕЛЮ НИУТОЖЕ ПОЕТ СЕ НАДЪ НИМЪОБИУНО НА СИЦЕ ПОЕТ СЕ 64р.
- ЧИНЪ ПОПЪ ПРЕСТАВЛЕННЪ 157р.¹²

М10 датира од средината на 15 век,¹³ се чува во НУБ „Свети Климент Охридски“ – Скопје и содржи 171 лист.¹⁴ Овој ракопис ги содржи следниве молитви за починатите:

- ЧИНЪ БЫВАЕМЫ НА РАЗЛОУЧЕНІЕ ДОУШИ 135v;
- ПО ОДНЕСЕНИ МОЩЕМЪ 143v;
- ЧИНЪ БЫВАЕМЫ НА РАЗЛОУЧЕНІЕ ДОУШИ МНИХОУ 166v.¹⁵

¹⁰ Ѓорѓи Поп-Атанасов, *op. cit.*, 156.

¹¹ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 21.

¹² Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 30.

¹³ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 21.

¹⁴ Владимир Мошин, *Словенски ракописи во Македонија*, Скопје 1971, 121-122.

¹⁵ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 30.

Требникот *НБКМ621* е споменик од 17 век, содржи 285 листа и се чува во Софиската народна библиотека под број 621. Недостасува крајот.¹⁶ Во овој требник од молитвените чинови за починатите се наоѓаат следниве:

- послѣдованіѣна исход дѣуши егда изнемагаетъ братъ 113г;
- послѣдованіѣ погрыбаніѣ мырскѣмъ ѹловѣжѣмъ 118г;
- ѹинъ погрыбаніа младеньѹескаго 155v;
- погрыбѣна възкрѣсеніѣ христово 160v;
- ѹинъ выбаемы на коливѣмъ оѹсопшиѣмъ 168г;
- ѹинъ погрыбанію свѣщеника 215г.¹⁷

Ракописниот требник означен со *НБКМ622* датира од 17 век. Споменикот се чува во Софиската народна библиотека и содржи 165 листа (14 x 20 см). На ракописот му недостасуваат почетокот и крајот. На првите 13 листа има Акатист на Пресвета Богородица и чин на Водосвет.¹⁸ Ги содржи следниве заупокоени чинови:

- ѹинъ на ѹсыпшиѣмъ младеѹнцѣмъ 60г;
- поѹдобаетъ ведети аще кто прѣставит се на свѣто възкрѣсеніѣ или въкотори дѣнь свѣтлѹю неѣделю до томинѹ неѣделю ниѹтоже поет се наѣдѹ нимъовиѹно на сиѣе поет се 64г;
- ѹинъ попѹ прѣставлѣннѹ 157г.¹⁹

Од изложеното може да се воочи дека со текот на книжевноисторискиот развој, како и останатите богослужбени книги, така и требникот претрпувал различни промени во структурата, но поменот за упокоените секогаш бил негов составен дел. Врз основа на овие ракописи подоцна ќе се оформи печатеното издание на оваа богослужбена книга.

Типографското издание на Требникот

Врз основа на критичкото проучување на структурата на ракописните требници и нивните чинови во типографска форма се појавиле: Големиот, Малиот и Дополнителниот требник.

¹⁶ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 21.

¹⁷ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 30.

¹⁸ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 24.

¹⁹ Бисера Павлеска-Георгиевска, Лилјана Макаријоска, *op. cit.*, 30.

Големиот требник се дели на два дела. Во првиот се наоѓаат богослужбите кои се служат при настани кои се општи за сите, или, пак, за поголемиот број христијани, а во него се изложени според редоследот по кој најчесто се служат во животот на верниците. Во овој дел се Светите Тајни, други важни молитви поврзани со животот на секој христијанин и чиновите поврзани со помените за починатите. Исто така, во овој дел се и Големиот и Малиот Водосвет.²⁰

Во вториот дел од Големиот требник се наоѓаат богослужби кои се служат според потребите и настаните што не мора да бидат дел од животот на секој христијанин, пример: молитви за осветување на градови, овошја, молитви при почеток на работа и други.²¹

Во 1655 година, во времето на патријархот Никон, заедно со останатите богослужбени книги, бил поправан и Големиот требник, кој всушност ја добил формата која ја има и денес.²²

Малиот требник е извадок од Големиот требник. Него во 1662 година го составил рускиот патријарх Јоасаф II со цел на парохиските свештеници да им даде прирачна книга која ќе ги содржи само оние чиновници кои најчесто се служат во животот на верниците. Што се однесува до чиновите со молитви за починатите, во него е изоставен погребот на монахи.²³

Дополнителниот требник, како што кажува и називот, го дополнува Големиот требник. Во првиот дел се чиновите за осветување на разни предмети кои му припаѓаат на храмот: икони, садови, книги, свонци и друго. Во неговиот втор дел се чиновите со кои се осветуваат предмети кои се употребуваат во домашниот и општествениот живот, како и некои богослужби кои се служат во разни мигови за поединецот и општеството. Оваа црковна книга првпат е издадена во Киев во 1863 година.²⁴

Покрај овие требници, познат е и Требникот на Петар Могила, издаден во Киев во 1646 година, а како што и самиот уредник вели во предговорот, издаден е за да ги исправи црковните чиновници и да ги исчисти од грешките и заблудите кои во Малоруската црква навлегле

²⁰ Лазар Мирковиќ, *op. cit.*, 202-203.

²¹ Лазар Мирковиќ, *op. cit.*, 203.

²² *Ibid.*

²³ Лазар Мирковиќ, *op. cit.*, 204.

²⁴ Лазар Мирковиќ, *op. cit.*, 204-205.

од Запад. Во црквата овој требник никогаш не е официјализиран, но е од големо значење за литургичката наука.²⁵

Што се однесува до руската варијанта на црковнословенскиот јазик на кој биле печатени богослужбените книги (меѓу кои и требникот), таа е резултат на долгогодишната работа на „поправање на грешките“ во црковните книги, а во која особено се истакнал патријархот Никон. Неговата работа била одобрена на соборите во 1654, 1666 и 1667 година.²⁶ Во оваа форма книгите се користат и денес.

Од сè погоре, може да се заклучи дека чиновите поврзани со споменот за починатите во богослужбените книги, конкретно во евхологиите и требниците, имаат свој континуитет уште од првата етапа на превод на словенски јазик. Во книжевнојазичната историја на Црквата тие претрпуваат промени, па чиновите во одредени книги не се совпаѓаат со чиновите од други исти книги. Но, со појавата на печатницата и печатените изданија, тие се воедначуваат и како такви се користат и сега.

²⁵ Лазар Мирковиќ, *op. cit.*, 205.

²⁶ Н. Р. Антоновъ, *Храмъ Божій и церковныя службы, Учебникъ богослуженія для средней школы*, Петербургъ 1912, 90.